

УДК 31.091.9

Ткаченко Галина, Ліннік Юрій

**В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ЗАОХОЧЕННЯ
І ПОКАРАННЯ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА**

У статті досліджуються ідеї видатного українського педагога і письменника В. О. Сухомлинського про застосування методів заохочення і покарання в навчально-виховному процесі та їх втілення в концепції сучасної української школи. Особлива увага звертається на проблему оцінювання знань учнів у початкових класах.

Ключові слова: освіта, шкільна освіта, освітній процес, виховний процес, дітоцентризм, гуманізм, заохочення, покарання, педагогічна діяльність, нова українська школа.

Ткаченко Г., Ліннік Ю.

**В. А. СУХОМЛИНСКИЙ О ПООЩРЕНИИ И НАКАЗАНИИ
В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СОВРЕМЕННАЯ
УКРАИНСКАЯ ШКОЛА**

В статье исследуются идеи выдающегося украинского педагога и писателя В. А. Сухомлинского о применении методов поощрения и наказания в учебно-воспитательном процессе и их воплощение в концепции современной украинской школы. Особое внимание обращается на проблему оценки знаний учащихся в начальных классах.

Ключевые слова: образование, школьное образование, образовательный процесс, воспитательный процесс, диетцентризм, гуманизм, поощрения, наказания, педагогическая деятельность, новая украинская школа.

Tkachenko H., Linnik Y.

**V. O. SUKHOMLINSKY ABOUT THE CONTINUATION
AND PENALTIES IN PEDAGOGICAL ACTIVITIES
AND THE CONTEMPORARY UKRAINIAN SCHOOL**

The article deals with the ideas of the outstanding Ukrainian teacher and writer V.O. Sukhomlinsky about the application of methods of encouragement and punishment in the educational process and their implementation in the con-

cept of modern Ukrainian school. Particular attention is drawn to the problem of assessing pupils' knowledge in elementary school.

Key words: *education, school education, educational process, educational process, child center, humanism, encouragement, punishment, pedagogical activity, new Ukrainian school.*

Науково-практична і літературно-публіцистична діяльність Василя Олександровича Сухомлинського стала яскравим явищем ХХ століття. Його педагогічна спадщина актуальна і сьогодні, бо побудована на засадах людиноцентризму, демократизму і гуманізму, що відповідає основним принципам розвитку освіти в Україні. “Сухомлинський – наш сучасник – вважає український вчений А. Я. Розенберг, – його ідеї, погляди, рекомендації і сьогодні живуть, служать людям. Більше того, в умовах побудови національної державності і національної школи в Україні, їх смисл розкривається повніше, їх вплив деталі ширше” [9, с.19].

Нині українські вчені та педагоги вивчають різні аспекти педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського: гуманістична спрямованість його педагогічної системи (М. Я. Антоненць, М. Й. Боришевський, А. М. Воробйов, Ю. К. Накобчук, Г. Л. Алексевиц); основні принципи, напрямки та шляхи його виховної системи (Б. А. Мосіяшенко, О. І. Курок, Л. В. Задорожна); морально-естетичні погляди (І. А. Зазюк, Є. Г. Родчанін, В. Г. Бутенко, О. О. Нижник); морально-етичні імперативи і культуру народної педагогіки (А. Я. Розенберг, Л. П. Петрук, С. В. Майборода, Н. П. Кравець, А. М. Луцюк); питання демократизації і гуманізації управління школою (Б. П. Хижняк, І. С. Остайоповський), питання духовного розвитку школярів (О. В. Почупайло, В. О. Мартиненко); трудове навчання учнів (Н. М. Ангелуца, І. Г. Ткаченко, В. І. Бондар) та педагогічну методологію (І. А. Добрянський, М. І. Мухін).

Мета статті – висвітлити погляди В. О. Сухомлинського на застосування методів заохочення і покарання в навчально-виховному процесі, а також показати їх втілення в сучасній українській школі.

У статті використовуються теоретичні та емпіричні методи дослідження (соціологічне опитування).

Проблема застосування методів заохочення і покарання у педагогіці та філософії існує давно, але водночас сучасна та актуальна.

На наш погляд, в історії філософської та педагогічної думки на цю проблему можна виділити два підходи (два напрями) – авторитарний і гуманістичний.

Погляди на покарання, як необхідний елемент виховання прослідковуються в працях стародавніх філософів Демокріта і Платона. А Протагор, також давньогрецький філософ, повчав: "...якщо дитина охоче слухається – це добре; якщо ж не слухається, то її виправляють погрозами й ударами, як скривлене дерево" [5, с.16].

Прихильником авторитарного виховання був і відомий англійський філософ Нового Часу Джок Локк, який допускав фізичні покарання і вважав їх важливим засобом для подолання впертості дитини. Разом з тим, Локк зауважував, що "...биття – гірший, а тому останній засіб, який можна застосовувати у вихованні дітей, та й то тільки у випадках крайності, коли всі більш м'які засоби були вже випробувані і не мали успіху" [5, с. 16]. Він підкреслював, що суворість, доведена до крайності, якщо і сприяє позбавленню поганих рис, але може формувати духовно неповноцінну особистість.

Підтримував покарання також німецький філософ і педагог ХІХ ст. Й. Ф. Гербарт. Його концепція виховання дітей ґрунтується на насильстві і муштрі. Він розробив цілу систему покарань дітей, які порушують дисципліну, встановлені правила та норми: кондуїт (штрафна книга), позбавлення обіду, стояння в кутку, ув'язнення в карцері, відрахування зі школи, а також тілесні покарання [11, с. 229].

Протилежні авторитарному напряму думки щодо виховання висловив великий французький просвітник ХVІІІ ст. Жан-Жак Руссо. У своєму творі "Еміль, або про виховання" він виступав рішучим противником будь-яких покарань. Руссо вважав дитину не тільки людиною "меншого розміру", але і якісно іншою людиною. Великий гуманіст писав: "Не давайте вашому вихованцеві ніяких словесних повчань, бо він повинен здобувати їх тільки з досвіду; не піддавайте його ніяким карам, бо він не знає, що таке бути винним; ніколи не змушуйте його просити пробачення, бо він неспроможний вас скривдити. Не маючи ніякого морального начала у своїх діях, він не може зробити нічого, щоб було б морально поганим і заслуговувало б покарання або догани" [5, с. 229].

Заперечуючи у вихованні будь-яке насильство, Руссо переконаний, що тільки власне бажання дітей вчитися – єдина надійна умова ефективності навчання.

Вихователь, за Руссо, повинен любити своїх вихованців. Виховання без такої любові ламає внутрішній світ дитини, знищує закладені в ній хороші якості. Великим прибічником і спадкоємцем гуманістичних ідей Ж.-Ж. Руссо, його теорії виховання без покарань був Василь Олександрович Сухомлинський.

Роздумуючи про заохочення та покарання в навчально – виховно-му процесі, він писав: “Серед педагогів нині можна нерідко почути розмови про заохочення та покарання... А тим часом, найголовніше заохочення і найсильніше (та не завжди дійове) покарання у педагогічній праці – оцінка. Це найголовніший інструмент, використання якого потребує величезного вміння і культури” [14, с. 167].

У листі до Сухомлинського мати однієї з учениць писала: “Дівчинка моя не встигає. Двійки і двійки. Приходить додому засмучена. Якось вночі прокидаюся, чую – плаче. “Що з тобою донечко?” – “Мамо, поїдемо туди, де не має школи”.

В. Сухомлинський закликав учителів: “Не ставте взагалі в початкових класах “двійок” – це канчук і палиця. Не підрубуйте корінь бажання бути хорошим” [16, с.4].

Великий педагог вважав, що право використовувати оцінку, як засіб оцінювання знань, має лише той педагог, який любить дітей. Українські вчені В. А. Мосіяшенко, О. І. Крук, Л. В. Задорожна пишуть: “Говорячи про справжнього вчителя, В. О. Сухомлинський зазначав, що це людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у дитину, дружить з нею, приймає близько до серця дитячі радощі і горе, глибоко знає душу дитину” [8, с. 262].

Розглядаючи оцінку як інструмент покарання, Сухомлинський вважав можливим її застосування лише для учнів старших класів.

Незадовільну оцінку молодші школярі вважають несправедливою саме тому, що вони хочуть вчитися і не розуміють, чому вчитель їх покарав. Дитина, яка не пізнала радості від праці в навчанні, не пережила гордості від того, що труднощі вже здолані, глибоко нещасна. Дуже важливо, щоб в процесі навчання в дитини виробилося натхнення.

В. О. Сухомлинський вказує: “Інтерес до навчання появляється тільки тоді, коли є натхнення, що народжується від успіху в оволодінні знаннями; без натхнення навчання перетворюється для дітей на тягар... Я оцінював розумову працю лише тоді, коли вона приносила дитині позитивні результати. Якщо учень ще не досяг тих результатів, до яких він прагне дійти в процесі праці, я йому не ставлю ніякої оцінки” [14, с.164–165]. У початкових класах покарання незадовільною оцінкою особливо боляче ранив, скривджує і принижує гідність дитини. Зневажаючи гідність дітей, не можливо виростити гідного громадянина.

За чотири роки навчання дітей у початкових класах В. О. Сухомлинський жодного учня не покарав “двійкою” ні за письмові роботи, ні за усні відповіді.

Оцінка у нього завжди оптимістична, це винагорода за працю, а не покарання за лінь. Він, кажучи словами Я. Корчака, “поважав дитяче незнання”. Всі батьки учнів молодших класів Павлиської школи знали: якщо в щоденнику дитини немає оцінок, значить з навчанням не все благополучно. Але це не вина дитини, а її біда. А в біді людині слід допомагати.

Сухомлинський виступав проти того, щоб розглядати учнів тільки через призму їх оцінок, бо діти тільки в цьому не проявляються. Він пише: “Критерієм, мірилом людини в школі стала оцінка. Вчиться учень на п’ятірки – хороший, вчиться на трійки: так собі, а якщо має з двох-трьох предметів двійки – це вже, як кажуть, пиши пропало. За оцінкою губиться людина, в оцінці розпливається її невичерпність, її багатогранний духовний світ” [13, с. 363].

Педагог зазначає, що у таких “поганих” учнів втрачається інтерес до навчання і вони ідуть до школи “мов на кару єгипетську”.

В. О. Сухомлинський особливо засуджував тих вчителів, які ставили незадовільні оцінки, а потім про це й повідомляли батькам учня, щоб ще й вони за неуспішність покарали дитину.

Він вважав, що вчитель ні до кого не повинен звертатися ні за двійки, ні за погану поведінку учня. Таке звертання, за його словами, приведе до втрати в учня довіри до вчителя. В цьому зв’язку Сухомлинський пише: “... дитина щиро розкриється перед вами тільки за умовами, якщо ви ніколи не звертаєтесь ні до кого з проханням чи вимогою вгамувати, приборкати її. Якщо ви сподіваєтесь, що, скажімо, мати чи батько примусять вашого вихованця бути хорошим, і про цю надію вашу знає дитина, і ви навіть спеціально даєте зрозуміти їй, на що покладаєте свої надії, – пишть, як кажуть, пропало: не тільки самовиховання, але й нормального порядку у вашому класі не буде” [15, с. 603-604]. Подібні дії вчителя можуть привести до невмотивованих учинків, хуліганства, злочинів. Так, статтю “Виховання без покарань”, яка була опублікована в газеті “Правда” 22 березня 1968 року, Сухомлинський починає з розповіді про випадок, коли 14-тилітній підліток втік зі школи. Потрапивши в дитячу кімнату міліції, він зі злістю повторював:

“Нізащо не вернуся додому, не піду в школу”.

З’ясувалося, що вчителі в щоденнику йому писали: “Ваш син не хоче вчитися. Вживайте якісь заходи”. І “заходи” вдома вживалися. В результаті дитина зненавиділа і школу, і сім’ю. “Людина, яку карали в дитинстві, в підліткові роки не боїться ні дитячої кімнати міліції, ні суду, ні виправної колонії.” – зауважує В. О. Сухомлинський [12,

с. 347]. Виховувати треба так, щоб дитина не боялася ні матері, ні батька, ні вчителя, а любила їх.

Він радить викликати в школу батьків не через погану успішність чи поведінку дитини, а тоді, коли вона робить щось хороше. Негативним було ставлення В. О. Сухомлинського і до таких методів, які застосовували деякі вчителі, як крик, накази тощо. Про це іде мова в праці “Бесіди з молодим директором школи”. Сухомлинський вважав, що вчитель, який відчуває духовний світ дитини, ніколи не підвищить на неї голосу.

Справжній педагог – це людина, яка переживає і радість, і тривогу за дітей. Якщо діти це відчувають, то вони вірять йому.

Засуджував Сухомлинський і застосування колективу для розгляду поведінки дітей. Колектив може виховувати тільки радістю спільної праці – підкреслював він.

Великий педагог повсякчас наголошував, що всі методи і засоби виховання, якими б мудрими і науково обґрунтованими вони не здавалися, нічого не варті, якщо в їх основі немає поваги до людини та віри в її можливість стати кращою. Маленька людина повинна постійно відчувати таку повагу і віру. Тільки так у ній можна розбудити совість і гідність. Без цього немає самовиховання, а, значить, і самодисципліни. А тільки така дисципліна і може бути свідомою.

Найбільша шкода, яку приносять дітям і підліткам покарання, полягає, на думку В. О. Сухомлинського, навіть не в тому, що будь-яке покарання, в тому числі і покарання оцінкою, принижує гідність дітей, а в тому, що покараному уже не потрібно застосовувати внутрішні, духовні сили, щоб стати кращим. У зв’язку з цим Василь Олександрович говорив: “Велика мудрість в словах Ф. М. Достоєвського “покарання звільняє від мук совісті”. Там, де все будується на покараннях, – продовжує він, – немає самовиховання, а без самовиховання не може бути нормальним і виховання взагалі”.

У 60-ті роки ХХ століття Василь Сухомлинський, як ніхто, загострив, поставив у центр суспільної свідомості проблему цінності людської особистості. Школа, на його думку, має бути не лише місцем перекладання знань з голови вчителя у голову учня, не лише місцем передачі досвіду поколінь, а й «майстернею гуманності».

Адміністративно-командна система СРСР сприяла створенню у школі антигуманних умов виховання, за яких усереднювалася, нівелювалася особистість. Тому ідеї великого педагога щодо особистісно зорієнтованого навчально-виховного процесу або замовчувалися, або

інтерпретувалися як абстрактний гуманізм, яким вченому дорікали до кінця його днів.

Проте і за тих часів знайшлися справжні поціновувачі новаторського досвіду Сухомлинського. Ознайомившись з його книгою “Серце віддаю дітям”, академік Борис Патон писав: “Це, як і інші його праці, є видатним явищем у галузі педагогіки, в галузі суспільних наук. Автор по-новому ставить і вирішує найважливіші проблеми сучасного виховання, з науковою глибиною, послідовно розкриває оригінальні шляхи і засоби виховного впливу учителя. І робить це яскраво, мальовничо, переконливо” [16, с. 4].

Творчість українського педагога, народного вчителя, яким він себе вважав, набула світової слави. Його праці публікувалися багатьма мовами – англійською, німецькою, болгарською, польською, словацькою, чеською, фінською, китайською, японською та іншими.

Під впливом громадської і наукової думки в СРСР та інших країнах адміністративно-командна система змушена була визнати заслуги павлівського педагога, про що свідчило присвоєння йому в 1968 році звання Героя Соціалістичної Праці.

Особливо актуальними ідеї Сухомлинського є в наш час – період реформування освіти в Україні згідно з концепцією, яка отримала назву “Нова українська школа”.

Базовим підґрунтям цієї концепції став прийнятий 2017 року Закон України “Про освіту”, в преамбулі якого вказується: “Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству...” [3, с. 4].

На жаль, в українському суспільстві до цього часу застосовується метод покарання в сім'ях, позашкільних та навчальних закладах. За даними одного з соціологічних досліджень, 70 відсотків українських дітей зазнають фізичного і психічного покарання [1, с. 7].

Автори даної статті в грудні 2018 року провели власне соціологічне дослідження серед студентів Рівненської медичної академії. На питання: “Чи повідомляли вчителі вашої школи батькам про погану успішність та поведінку учнів?” – “так” – відповіли 76 % опитаних, а “ні” – 24 %. На питання: “Чи кричали (або сварилися) на учнів вчителі у вашій школі?” – “так” відповіли 75 % опитаних і “ні” – 25 %.

Отже, можна стверджувати, що українській освітній системі необхідно піднятися на вищий рівень цивілізованості та загальнолюдської культури.

В Законі України «Про освіту» зазначається, що всі педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані: «дотримуватися педагогічної етики; поважати гідність, права, свободи і законні інтереси всіх учасників освітнього процесу; наставленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема, правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства; ... захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності».

Саме на це і спрямована реформа шкілької освіти, згідно з якою нова українська школа означає освіту, що має нові сенси, приймає за основу дитиноцентризм та декларує повагу до кожної людини.

Академік НАН і АПН України, президент АПК України В. Кремень ще в 2006 році зазначав: «... слід якнайшвидше перевести освіту з системами авторитарних, а іноді репресивних стосунків учень – вчитель та вчитель – дирекція школи до системи толерантних взаємин. Парадоксально, але у нас той, хто навчає, є активний суб'єктом, а той, хто навчається – пасивним об'єктом. Тим часом ми маємо зрозуміти, що, сформувавши учня на основі суб'єкт – об'єктних відносин, ми закладаємо пасивне ставлення цього учня, а в майбутньому – дорослого громадянина. Така людина, якщо стане керівником, буде тиснути на своїх підлеглих так само, як його навчили у школі, тобто на основі репресивного ставлення. А, будучи підлеглою, така людина схвалюватиме авторитарне ставлення до себе, проявляючи пасивність та відсутність творчого підходу...» [7, с. 6].

Нова українська школа, крім надання теоретичних знань, має сформувати вміння критично та системно мислити, бути творчим, ініціативним; здатність конструктивно керувати емоціями, приймати рішення, оцінювати ризики, визначати проблеми тощо.

Майбутні випускники нової школи – це всебічно розвинуті відповідальні громадяни та патріоти, котрі володіють знаннями і навичками, що відповідають вимогам ХХІ століття.

Реформування шкільної освіти в Україні здійснюється на основі кращих надбань як світової, так і вітчизняної педагогіки, чільне місце серед якої займає спадщина В. О. Сухомлинського.

Втілені в життя ідеї великого педагога щодо оцінювання. Із вересня 2018 року першокласникам виставляють не бальну оцінку за

певний обсяг знань, а вербальну, формальну – таку, що оцінює поступ кожного учня, а не його відповідність певному еталону.

Наталія Шульга, експертка з питань освіти і науки “Реанімаційного пакета реформ”, зазначає: “Міносвіти розробило свідоцтво досягнень дитини, і тепер вчитель дає характеристику учневі: “має значні успіхи”, “демонструє помітний прогрес”, “досягає результату з допомогою вчителя”, “потребує уваги і допомоги”. Нині таке оцінювання діє у 1 класі, частково – у 2-му, щодо 3 і 4 класів – лише якщо так вирішить школа” [цит. за: 6, с. 18].

Отже, оцінка стає демонстрацією тих успіхів, які кожна дитина робить впродовж навчання. У Новій українській школі не карають за помилки, а (на чому наполягав Сухомлинський) спонукають дитину самостійно їх виправляти.

Ідентичність поглядів Сухомлинського і принципів побудови Нової української школи вбачається і в розгляді учнівського колективу як засобу спільної праці. Це просліджується в організації навчання в молодших класах через гру, в якій діти працюють в тій чи іншій команді, виконують різні ролі.

Як уже зазначалося, В. О. Сухомлинський негативно ставився до застосування покарань як в сім’ї, так і в школі. Ця проблема особливо актуальною і нагальною стала в нашому суспільстві сьогодні. Покарання в сім’ї, школі сприяє появі та поширенню такого явища, як булінг – цькування дітей. 8 із 10 українських дітей стикаються з булінгом у школі; 48% із тих, кого цькують, про це мовчать, ще 22% – вважають ситуацію нормою – це дані Українського інституту досліджень екстремізму [2, с. 19].

За свідченням психологів та педагогів, причиною булінгу може бути насильство в сім’ї, дії вчителів, які принижують школярів, роблять їм зауваження й висміюють перед класом.

Психолог Наталія Насаль зауважує: “Насильство над дитиною в родині може спробувати в неї бажання домінувати над іншими. Прагнення принизити чи покалічити інших виростає з почуття власної неповноцінності. Вдома дитина не може протистояти батькам, які її б’ють або сварять. А у школі й це під силу” [Цит. за: 4, с. 16].

Тут, мабуть, доречно знову навести слова Сухомлинського, який застерігав: “Якщо ви хочете, щоб у нашій країні не було злочинів... виховуйте дітей без покарань” [12, с. 346].

Система виховання без покарань існує сьогодні в ряді країн. Наприклад, в Швеції ще в 1979 році був прийнятий Закон, що стосується захисту прав дітей. Згідно з ним вчителям і батькам заборонене не

тільки фізичне покарання, але й інші форми насилля, зокрема, крик (лайки), шарпання тощо. Згідно з цим законом, у разі порушення прав дітей, вони можуть звертатися про допомогу як в органи влади, так і до людей, які є свідками цього насилля (сусідів, перехожих тощо). Шведи виконують цей закон і відзначають його позитивний ефект у вихованні дітей. Таким чином, Швеція стала першою країною, де на законодавчому рівні заборонили покарання дітей. Пізніше, в 2005 році, у Великобританії постановили, що будь-які покарання у родині стають автоматично кримінальним злочином, навіть невеличкий си-нець чи подряпина. У Сінгапурі, місті-державі, немає законодавчої заборони на фізичні покарання дітей, але така практика піддається осуду в суспільстві, а знаючи про високу правову та моральну культуру її громадян, взагалі є неможливою.

В Україні в 2017 році був прийнятий Закон “Про запобігання та протидію домашньому насильству”, який має норму про те, що постраждалою є дитина, котра не тільки зазнала будь-якої форми домашнього насильства, а й стала свідком такого насильства.

Нова українська школа по-новому визначає роль і місце вчителя. Він покликаний виконувати роль людини, яка стає поряд з учнем в його розвитку та пізнанні, допомагаючи відбутися дитині як особистості на основі її природних здібностей, а не жорстко і однозначно регламентує життя, розвиток і пізнання дитини. А саме про це мріяв, це відстоював великий педагог Сухомлинський.

Таким чином, погляди В. О. Сухомлинського на використання методів заохочення і покарання у навчанні та вихованні, як ніколи, актуальні сьогодні, в період реформування шкільної освіти в Україні та творення Нової української школи.

Література:

1. Васюнець Н. Батогом, а не пряником. *Експрес*. 22–24 листопада 2013 року.
2. *Газета по-українськи*. 12 березня 2019 року. № 20.
3. Закон України “Про освіту”. Суми ТОВ “ВВП НОТІС”, 2018. 84 с.
4. Капнік О. Половина жертв цькування мовчить. Діти почуються беззахисно. *Газета по-українськи*. 5 лютого 2019 р. № 10.
5. Коваленко Є. І., Белкіна Н. І. Історія зарубіжної педагогіки. *Хрестоматія: Навчальний посібник*. Київ, Центр навчальної літератури, 2006. 644 с.
6. Ковальська О. Знову ті “двійки” і “дванадцятки”. *Експрес*. 28.02.–7.03.2019. № 9.

7. Кремень В. Не можна вчитись “на когось”. *Україна молода*. 26 липня 2006 р.

8. Мосіяшенко В. А., Курок О. І., Задорожна Л. В. Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970). *Історія педагогіки України в особах: Навчальний посібник*. Суми: ВТД “Універсальна книга”, 2005. 266 с.

9. Розенберг А. Я. Ідеї В. О. Сухомлинський служать відродженню України. *Василь Сухомлинський і сучасність: науково-методичний збірник* (Упорядник і відповідальний редактор М. Я. Антоненць). Київ, 1994. Випуск І. 162 с.

10. Руссо Жан – Жак Еміль, або про виховання. *Коваленко С. І., Белкіна Н. І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія: Навчальний посібник*. Київ, Центр навчальної літератури, 2006. 664 с.

11. Сокільський Дмитро Історія зарубіжної педагогіки. *Історія зарубіжної педагогіки: посібник*. Київ: Смолоскип, 2011. 376 с.

12. Сухомлинський В. О. Виховання без покарань. *Вибрані твори*. Т. 5. Київ: “Радянська школа”, 1977. 639 с.

14. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Вибрані твори*. Т. 3. Київ: “Радянська школа”, 1977. 670 с.

15. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям. *Вибрані твори*. Т. 2. Київ: “Радянська школа”, 1976. 670 с.

16. Шаров І. Серце, віддане дітям. *Голос України*. 2 жовтня 2001 р., № 177.

17. Лещенко В. Всесвітній день дитини: які досягнення цивілізації роблять життя дітей кращим. URL: <http://4mama.ua/uk/kids/health/6186-vsvesvitniy-den-ditini-yaki-dosyagnennya-tsvivilizatsii-roblyat-zhittya-ditey-krashtim>. – Заголовок з екрану.